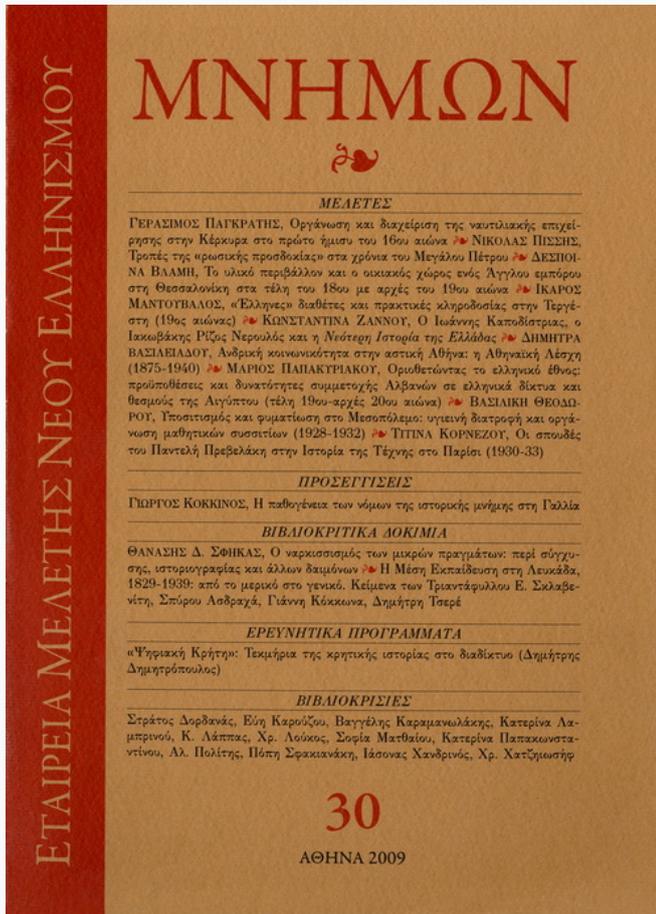

Μνήμων

Τόμ. 30 (2009)

Τροπές της «ρωσικής προσδοκίας» στα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου

ΝΙΚΟΛΑΣ ΠΙΣΣΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.42](https://doi.org/10.12681/mnimon.42)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΙΣΣΗΣ Ν. (2011). Τροπές της «ρωσικής προσδοκίας» στα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου. *Μνήμων*, 30, 37-60. <https://doi.org/10.12681/mnimon.42>

ΝΙΚΟΛΑΣ ΠΙΣΣΗΣ

ΤΡΟΠΕΣ ΤΗΣ «ΡΩΣΙΚΗΣ ΠΡΟΣΔΟΚΙΑΣ» ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΕΤΡΟΥ¹

Το φαινόμενο του πολιτικού προσανατολισμού του ελληνικού κόσμου προς τη Ρωσία και των προσδοκιών που συνδέονταν με την ανάδυση της ορθόδοξης αυτοκρατορίας του Βορρά, αποτελεί σταθερή αναφορά της ελληνικής ιστοριογραφίας, της σχετικής με την οθωμανική περίοδο, υπό τους εκάστοτε όρους που προσδιόριζαν τα ενδιαφέροντα και τις ερμηνείες της. Ενώ η παλαιότερη ιστοριογραφία, κατά κανόνα μέσα από συνθετικές αφηγήσεις και λιγότερο από ειδικές έρευνες, μπορούσε να ερμηνεύσει το φαινόμενο μόνο εντάσσοντάς το στην άμεση προϊστορία του ελληνικού εθνικού κινήματος,² θεωρώντας την εικόνα της Ρωσίας δεδομένη και μονοσήμαντη, η ένταξη της «ρωσικής προσδοκίας»³ από τη σύγχρονη έρευνα στα προ-εθνικά συμφραζόμενα της εποχής της επιτρέπει την ανάδειξη του σύνθετου χαρακτήρα της και των διαφορετικών της όψεων. Η παρούσα εργασία εστιάζει σε αυτές τις διαφορετικές όψεις και στις τροπές που γνώρισε η ρωσική προσδοκία στις αρχές του 18ου αιώνα. Σε ένα θρησκευτικής, σωτηριολογικής προέλευσης σχήμα, όπως είχε σταδιακά διαμορφωθεί μέσα από τις σχέσεις του ελληνικού κόσμου με τη Ρωσία κατά τον προηγούμενο αιώνα,⁴

1. Η εργασία αυτή στηρίζεται σε ανακοίνωση που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των συναντήσεων-συζητήσεων της ΕΜΝΕ στις 6 Μαΐου 2009. Ευχαριστώ και από εδώ τους συζητητές Όλγα Αλεξανδροπούλου και Νίκο Ροτζώκο, καθώς και όσους μετείχαν στη συζήτηση. Για τις παρατηρήσεις της σε προηγούμενη μορφή του κειμένου ευχαριστώ ιδιαίτερα την Νάσια Γιακωβάκη.

2. Για μια κριτική στην παλαιότερη ιστοριογραφία βλ. Νίκος Β. Ροτζώκος, *Εθναγένεση και εθνογένεση: Ορθωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα 2007, σ. 16-22 και αναλυτικότερα σ. 85-170.

3. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 2000, σ. 169-197· του ίδιου, «Από την Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες: Ελληνορωσικές πνευματικές σχέσεις», *Τα Ιστορικά* 10 (1989) 29-46: 38-39.

4. Βλ. την επισκόπηση του Ekkehard Kraft, *Moskaus griechisches Jahrhundert. Russisch-griechische Beziehungen und metabyzantinischer Einfluß 1619-1694*, Στουτγάρδη

άρχισαν στην περίοδο αυτή να εγγράφονται στοιχεία που παραπέμπουν στα πρότυπα της μεταρρυθμιστικής και της φωτισμένης απολυταρχίας. Το βάρος της εργασίας δεν θα πέσει εμπνένως στα επιμέρους επεισόδια, στα εμπλεκόμενα πρόσωπα και στη δράση τους, ούτε στις σχετικά επαρκέστερα μελετημένες όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας, ούτε ακόμη σε ζητήματα συλλογικών αυτοπροσδιορισμών και συνειδήσεων, αλλά στο επίπεδο των νοητικών παραστάσεων σχετικά με τη Ρωσία και τον ρόλο της. Μετά από μια σύντομη αναφορά στο διανοητικό πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώθηκε στο χώρο της Ανατολικής Εκκλησίας το σχήμα της ρωσικής προσδοκίας και στον τρόπο που αυτό λειτουργούσε, έμφαση θα δοθεί στην πρόκληση που συνιστούσε για τον ελληνικό κόσμο η πολιτισμική αλλαγή στη Ρωσία του Μεγάλου Πέτρου και στους διαφορετικούς τρόπους που αυτή αποτυπώθηκε σε ποικίλα κείμενα της εποχής.

Ένα συμβατικό ορόσημο για την προσέγγιση της Ρωσίας με την Ανατολική Εκκλησία αποτελεί η ίδρυση του Πατριαρχείου της Μόσχας το 1589 από τον οικουμενικό πατριάρχη Ιερεμία Β'. Αφενός σηματοδοτεί το κλείσιμο ενός κύκλου απομόνωσης και αυτάρκειας της Μόσχας, επιγραμματικά συνδεδεμένου από την ιστοριογραφία με την ιδέα της «Τρίτης Ρώμης».⁵ Αφετέρου με την προσθήκη του νέου πατριαρχείου δεν διευρυνόταν μόνο η εκκλησιαστική δομή, αλλά και ο νοητικός χάρτης του ορθόδοξου κόσμου. Η παρουσία ενός νέου ορθόδοξου αυτοκράτορα που μνημονευόταν στο εξής στις ακολουθίες της Ανατολικής Εκκλησίας είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες για τη διαμόρφωση της ορθόδοξης συνείδησης, καθώς το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο αυτής της προσέγγισης οριζόταν από τους θρησκευτικούς πολέμους στη Δύση, την Αντιμεταρρύθμιση και τις κρίσιμες επιπτώσεις της για την ορθόδοξη Εκκλησία. Οι πατριάρχες που μαχητικά αντέδρασαν στην πολιτική της Ρώμης στην ανατολική Ευρώπη (Ένωση του Μπρεστ 1596), όπως κατεξοχήν ο Μελέτιος Πηγάς και ο Κύριλλος Λούκαρις,

1995· B. L. Fonkich, «Russia and the Christian East from the 16th to the first Quarter of the 18th century», *Modern Greek Studies Yearbook* 7 (1991) 439-461.

5. Wolfram von Scheliha, *Russland und die orthodoxe Universalkirche in der Patriarchatsperiode 1589-1721*, Wiesbaden 2004, σ. 23-63· Borys A. Gudziak, *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge Mass. 2001, σ. 155-187. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία για την ιδέα της «Τρίτης Ρώμης» βλ. συνοπτικά Peter Nitsche, «Moskau-das Dritte Rom?», *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 42 (1991) 341-354· Edgar Hösch, «Zur Rezeption der Rom-Idee im Russland des 16. Jahrhunderts», *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte* 25 (1978) 136-145, και για τις μεταγενέστερες χρήσεις: Marshall Poe, «Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a 'Pivotal Moment'», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 49 (2001) 412-429. Βλ. επίσης Όλγα Αλεξανδροπούλου, «Η Άλωση της Πόλης στα μεσαιωνικά ρωσικά γράμματα. Σύμβολα και Ιδέες», *Θέματα Λογοτεχνίας* 12 (Ιούλιος-Οκτώβριος 1999) 173-192, ιδίως 179-181.

ήταν εκείνοι που καταρχήν επέλεξαν να επενδύσουν πολιτικά στη σχέση με τη Μόσχα και τον τσάρο για να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της Εκκλησίας. Ειδικά η διπλωματική δραστηριότητα και οι μεγαλεπήβολοι πολιτικοί σχεδιασμοί του Λούκαρι, στους οποίους η Μόσχα υπό τη νέα δυναστεία των Ρομανώφ (από το 1613) ως μοναδική ορθόδοξη μοναρχία έπαιζε κεντρικό ρόλο, κληροδότησαν παρά την αποτυχία τους τις βασικές συντεταγμένες των σχέσεων της Ανατολικής Εκκλησίας με τη Ρωσία στην αμέσως ακόλουθη περίοδο.⁶

Η ενεργός εμπλοκή της εκκλησιαστικής ηγεσίας στη διεθνή πολιτική με στόχους που υπερέβαιναν τις πραγματικές της δυνατότητες και η προσπάθεια αξιοποίησης της ανερχόμενης Ρωσίας σε ποικίλα λίγο ή πολύ ανεδαφικά σχέδια αποτελεί κληρονομιά των χρόνων του Λούκαρι.⁷ Το ίδιο ισχύει για τη δράση του δικτύου των πληροφοριοδοτών του τσάρου, κληρικών και λαϊκών, στο μεγαλύτερο μέρος τους πρώην συνεργατών του Λούκαρι, που μετέφεραν στη Μόσχα ειδήσεις για τις πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ιδίως στα πρώτα χρόνια του πολέμου της Κρήτης (1645-1669).⁸ Το υπόβαθρο των εντεινόμενων αυτών επαφών υπήρξε οπωσδήποτε η οικονομική συνδρομή του τσάρου στις ανάγκες της Εκκλησίας, που κατά περιόδους απέκτησε χαρακτηριστή ουσιαστικής εξάρτησης. Οι δωρεές αφορούσαν τόσο τα πατριαρχεία, κυρίως εκείνα της Κωνσταντινούπολης και των Ιεροσολύμων, όσο και μητροπόλεις και μονές σε ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια.⁹ Οι μητροπολίτες,

6. Gunnar Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβιχ, Αθήνα 1992, σ. 49-80 και 247-293· Boris N. Florja, «Kistorii ustanovlenija politicheskikh svjazej mezhdu russkim pravitel'stvom i vyshim grecheskim dukhovenstvom (na primere Konstantinopol'skoj patriarkhii)», *Sojazi Rossii s narodami balkanskogo poluostrova. Pervaja polovina XVII v.*, Μόσχα 1990, σ. 8-42· E. Kraft, *ό.π.*, σ. 63-67. Πβ. όμως σχετικά με το βάρος της διεθνούς πολιτικής στη συνολική δράση του Λούκαρι, P. M. Kitromilides, «Orthodoxy and the West: Reformation to Enlightenment», Michael Angold (επιμ.), *The Cambridge History of Christianity*, τ. Ε': *Eastern Christianity*, Καίμπριτζ 2006, σ. 187-209: 195.

7. E. Kraft, *ό.π.*, σ. 67-83· Vera G. Chentsova, *Vostochnaja tserkov i Rossija posle Perejaslavskoj rady 1654-1658. Dokumenty*, Μόσχα 2004· P. F. Nikolaevskij, «Iz istorii snoshenii Rossii s Vostokom v polovine XVII stoletija», *Khristianskoe Chtenie* 1882/1, 245-267, 732-775.

8. N. F. Kapterev, *Kharakter otoshenij Rossii k pravoslavlanomu vostoku v XVI i XVII stoletijakh*, Sergiev Posad 1914 [ανατύπωση Χάγγη-Παρίσι 1968], σ. 276-348. Βλ. τη δημοσίευση αναφοράς ενός από τους τακτικούς πληροφοριοδότες του τσάρου: Vera G. Chentsova, «Le coup d'Etat constantinopolitain de 1651 d'après la lettre d'un métropolitain grec au tsar russe Alexis Michailovich», *Turcica* 32 (2000) 389-423· της ίδιας, «Le fonds des documents grecs (F. 52. «Relations de la Russie avec la Grèce») de la collection des Archives Nationales des Actes Anciens de la Russie et leur valeur pour l'histoire de l'empire ottoman», *Turcica* 30 (1998) 383-396.

9. N. F. Kapterev, *ό.π.*, σ. 105-146, 221-275· Όλγα Αλεξανδροπούλου, «Η ελληνική

οι μοναχοί και οι έμποροι που ταξίδευαν στην περίοδο αυτή όλο και πιο πυκνά στη Ρωσία, επέστρεφαν στους τόπους τους μεταφέροντας χρήματα, δώρα αλλά κυρίως ειδήσεις και φήμες για την «ορθοδοξωτάτη Μοσχοβία».¹⁰ Στα χρόνια του τσάρου Αλέξιου (1645-1676), του πρώτου τσάρου που υιοθέτησε το ρόλο του επικεφαλής του ορθόδοξου κόσμου, μπορεί να αναχθεί η διαδικασία της γένεσης της ρωσικής προσδοκίας, της διαμόρφωσης των βασικών της χαρακτηριστικών, αλλά και ήδη της σημαντικής διάδοσής της.¹¹

Η πολιτική παράδοση της εκκλησιαστικής λογιουσύνης, στο πλαίσιο της οποίας διαμορφώθηκε η εικόνα του τσάρου ως προστάτη και ελευθερωτή, παραπέμπει στα πρότυπα της βυζαντινής «πολιτικής ορθοδοξίας».¹² Η παράδοση αυτή της πολιτικής θεολογίας που ρύθμιζε το πρότυπο της χριστιανικής μοναρχίας και κυρίως τη σχέση της με την Εκκλησία, σύμφωνα με τα συμφέροντα και των δύο, συνέχισε να αποτελεί το δεσμευτικό πλαίσιο της πολιτικής συνείδησης της Εκκλησίας με τις αναγκαίες προσαρμογές κατά την οθωμανική περίοδο.

μονή του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα. Στοιχεία από την ιστορία των ελληνορωσικών σχέσεων στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6 (2000) 111-154. Edgar Hösch, «Probleme der russisch-griechischen (balkanischen) Beziehungen im 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts», *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte* 38 (1986) 257-275. E. Kraft, *ό.π.*, σ. 35-46. Για τη μεταφορά λειψάνων και κειμηλίων από διάφορες οθωμανικές επαρχίες στη Μόσχα βλ. B. L. Fonkich, «Chudotvornye ikony i svjashchennye relikvii Khristianskogo Vostoka v Moskve v seredine XVII v.», *Ocherki feodalnoj Rossii* 5 (2001) 70-97. του ίδιου, *Greek documents and manuscripts, icons and applied art objects from Moscow depositories*, Μόσχα 1995, σ. 33-34, 72-79.

10. Για την εμφάνιση του ενδιαφέροντος για τη Ρωσία στην ελληνική χρονογραφία και ιστοριογραφία του 17ου αιώνα βλ. Όλγα Αλεξανδροπούλου, *Ο Διονύσιος Ιβηρίτης και το έργο του «Ιστορία της Ρωσίας»*, Ηράκλειο 1994, σ. 25-31. της ίδιας, «The History of Russia in Works by Greek Scholars of the Seventeenth Century», *Cyrrillomethodianum* 13-14 (1989-90) 61-91.

11. Philip Longworth, *Alexis. Tsar of All the Russias*, Νέα Υόρκη 1984, σ. 58-59. E. Kraft, *ό.π.*, σ. 79-80. Πβ. και την αποτίμηση του Δοσίθεου Ιεροσολύμων: «...Αλέξιος, όστις και το βασίλειον εκείνο ύψωσε και εποίησε πολυθρύλλητον εν τε δόξη και ευσεβεία (...) Ενόμισαν δε οι Έλληνες ότι αυτός εστίν ο απολυτρώσω αυτούς και έκαμάν τον επιγράμματα επινίκια και άλλα, αλλ' ουδέν απώναντο και απ' αυτού». Δοσίθεος Πατριάρχης Ιεροσολύμων, *Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις πατριαρχουσάντων*, [Βουκουρέστι 1715] Θεσσαλονίκη 1983, βιβλία ΙΑ' -ΙΒ', σ. 233.

12. Για τον όρο βλ. H.-G. Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, Μόναχο 21994, σ. 87-108 (ελλ. έκδοση: *Η βυζαντινή χιλιετία*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα 21992). πβ. Otto Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken*, Darmstadt 21956, σ. 249-274. Marie Theres Fögen, «Das politische Denken der Byzantiner», Iring Fletscher και Herfried Münkler (επιμ.), *Pipers Handbuch der politischen Ideen*, τ. Β', Μόναχο-Ζυρίχη 1993, σ. 41-85. Dimiter Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium 1204-1330*, Καίμπριτζ 2007, σ. 29-115.

Τα σχετικά κείμενα της βυζαντινής γραμματείας, παραινετικοί λόγοι και κάτοπτρα ηγεμόνων, διαβάζονταν, αντιγράφονταν και παραφράζονταν μέσα στις νέες συνθήκες και ανάγκες. Λειτουργούσαν έτσι, ανεξάρτητα από την ιστορική τους διαμόρφωση στη βυζαντινή περίοδο, ως παρακαταθήκη ιδεών και συμβατικών εκφραστικών τρόπων για τη σύνταξη κειμένων ανάλογου χαρακτήρα απευθυνόμενων στους τσάρους ή –σε χαμηλότερους κατά κανόνα τόνους– στους οσποδάρους των Παραδουνάβιων ηγεμονιών. Από τη γραμματειακή αυτή παράδοση αντλούνταν τόσο ευθείες αναφορές όσο και συγκεκριμένα ρητορικά σχήματα και εικόνες, όπως εκείνη του ζωοδότη ήλιου-βασιλέα, του «νέου Κωνσταντίνου» ή η συνήθης παρομοίωση με βιβλικούς βασιλείς.¹³ Από την άλλη πλευρά η ίδια παράδοση όριζε και το κανονιστικό πλαίσιο βάσει του οποίου κατανοούνταν οι ιδιότητες και τα καθήκοντα του τσάρου ως ορθόδοξου μονάρχη, διαδόχου των Βυζαντινών αυτοκρατόρων και επικεφαλής του «ορθόδοξου γένους» ή «ορθόδοξου συστήματος».

Η αναγνώριση της ιστορικής αυτής θέσης της ρωσικής μοναρχίας σήμαινε στη συνεπή της μορφή την ανάληψη εκ μέρους των «Ρώσων, των νυν βασιλευόντων και κατεχόντων την των Ρωμαίων μοναρχίαν τε και ορθοδοξίαν»,¹⁴ του άφθαρτου, μυστικού χαρακτήρα της ρωμαϊκής βασιλείας. Σε επιστολή του Γαβριήλ Βλάσιου, διδάσκαλου τότε της Πατριαρχικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης, προς τον τσάρο Μιχαήλ, τον Φεβρουάριο του 1644, η μεσαιωνική ιδέα της μεταφοράς της βασιλείας (*translatio imperii*) εκφράζεται με καθαρότητα:

...όμως ημείς ως αν ορθόδοξοι διά εκείνους [τους Φράγκους] δεν μας μέλλει, μόνον αγαπούμεν και παρακαλούμεν τον Θεόν η αγία σου βασιλεία να είναι ειρηνική και ασάλευτος, επειδή σε έχομεν βασιλέα ειδικόν μας και πατέρα φιλόστοργον, και μάλιστα το γένος το ειδικόν μας των Ρωμαίων επειδή και εχάσαμεν το βασιλείον από την Κωνσταντινούπολιν, και παρηγορούμεθα πως

13. Herbert Hunger, *Reich der Neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Γκρατς-Βιέννη-Κολωνία 1965, σ. 61-107· E. Kraft, *ό.π.*, σ. 92-98. Οι συντάκτες των επιστολών, των εκλήσεων κ.λπ. προσέφευγαν στα οικεία ρητορικά σχήματα προσαρμόζοντάς τα στις ανάγκες της συγκυρίας, όπως ήταν π.χ. η κάλυψη της θέσης του ορθόδοξου ηγεμόνα από μια γυναίκα. Για τον Διονύσιο Μουσελίμη (σε επιστολή του το 1688 ως πρώην πατριάρχης Κωνσταντινούπολης) η τσάρεβνα Σοφία, την εποχή που ως κηδεμόνας των ανήλικων τσάρων Πέτρου και Ιωάννη ασκούσε την εξουσία στη Μόσχα, ήταν η νέα Δεββώρα, Ιουδίθ και Εσθήρ, προορισμένη να λυτρώσει το λαό του Κυρίου. Βλ. N. F. Kapterev, *Kharakter otshosenij*, *ό.π.*, σ. 370-371. Για τη Σοφία και τις αναπαραστάσεις της εξουσίας της βλ. Lindsey Hughes, *Sophia Regent of Russia 1657-1704*, New Haven-Λονδίνο 1990· Elizabeth Kristofovich Zelensky, «Sophia the Wisdom of God: The Function of Religious Imagery during the Regency of Sofiia Alekseevna of Muscovy», Louise Olga Fradenburg (επιμ.), *Women and Sovereignty*, Εδιμβούργο 1992, σ. 192-211.

14. Η φράση από την *Έκθεση* (1667) του Παΐσιου Λιγαριδή για τη δίκη του πατριάρχη Νίκωνα: Κρατικό Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας (GIM) 409 (469) φ. 287ν.

έχομεν την βασιλείαν σου, και τόσον να είναι εις την Μοσχοβίαν, καθώς να ήτον κ' εις την Κωνσταντινούπολιν, δεν είναι καμία διαφορά, μόνον ο τόπος αλλάζει, αμή η αυτή βασιλεία είναι. Και καθώς αλλάχθη από την Ρώμην, και επήγε το βασίλειον εις την Κωνσταντινούπολιν, ομοίως και από εκεί πάλιν εις την Μοσχοβίαν και καυχούμεθα εις τα άλλα έθνη πως δεν εχάσαμεν ημείς οι Ρωμαίοι το βασίλειον, μόνον παρακαλούμεν νύκτα και ημέρα τον μεγαλοδύναμον Θεόν μετά δακρύων να φυλάττη ατάραχον και ειρηνικήν την αγίαν σου βασιλείαν, να σε έχωμεν πάντοτε διά καύχημα, έπαινον και παρηγορίαν των θλίψεων...¹⁵

Αν το παραδεδομένο πλαίσιο της «πολιτικής ορθοδοξίας» αναπαράγόταν μέσω της διαρκούς επανάληψης, είναι γιατί διατηρούσε τον λειτουργικό του χαρακτήρα. Οι πατριάρχες και άλλοι εκπρόσωποι της Εκκλησίας παρείχαν στον τσάρο την απαραίτητη νομιμοποίηση με τους όρους της ορθόδοξης παράδοσης, αλλά ταυτόχρονα εξασφάλιζαν στο πλαίσιο της ίδιας παράδοσης και τον δικό τους ρόλο. Ακόμη η διατύπωση επαίνων και εγκωμίων δεν αποτελούσε απλώς εξωτερική σύμβαση, αλλά λειτουργούσε και ως υπόμνηση της θηϊκής επιταγής που συνεπάγεται εντός της ίδιας παράδοσης το βασιλικό αξίωμα, είτε πρόκειται για την οικονομική ενίσχυση είτε για την πολιτική συνδρομή του τσάρου προς την Εκκλησία. Κατά αυτόν τον τρόπο το πλαίσιο της «πολιτικής ορθοδοξίας» δεν λειτουργούσε ούτε ως ασφυκτική δομή που καθόριζε τη σκέψη και δράση των προσώπων ούτε, από την άλλη πλευρά, απλώς ως προσχηματικό περίβλημα.¹⁶

Άλλωστε στην ίδια παράδοση εγγράφεται και η απάντηση στο επειγόν πρόβλημα θεοδικίας που έθετε η οθωμανική κατάκτηση, το σχήμα δηλαδή που την κατανοούσε ως έργο της Θείας Πρόνοιας. Στη βάση αυτή η Εκκλησία είχε αποδεχθεί τόσο τη νομιμότητα της οθωμανικής εξουσίας όσο και τη δεδομένη ανάγκη της νομιμοφοσύνης απέναντι στον σουλτάνο ως εκ Θεού τεταγμένο βασιλέα, αποτελώντας η ίδια τμήμα του οθωμανικού διοικητικού μηχανισμού.¹⁷ Παρόλο που ο πολιτικός προσανατολισμός προς τη Ρωσία δεν συνιστούσε υποχρεωτικά αντίφαση με το σχήμα αυτό, ενείχε για την ηγεσία της Εκκλησίας προφανείς κινδύνους, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τη θανάτωση ως πρα-

15. Ρωσικό Κρατικό Αρχείο Παλαιών Εγγράφων (RGADA), ενότητα 52, κατάστιχο 2, αριθμός 209. Για τον Γαβριήλ Βλάσιο βλ. Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs au XVIIe siècle*, τ. Γ', Παρίσι 1895, σ. 287-288. Για την αρχαιακή ενότητα βλ. Ο. Αλεξανδροπούλου, «Η ελληνική μονή», *ό.π.*, σ. 115-121· Β. L. Fonkich, «Russia and the Christian East», *ό.π.*

16. Βλ. τις παρατηρήσεις του Beck για το χαρακτήρα της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας και των χρήσεών της: H.-G. Beck, *ό.π.*, σ. 78-86· για τη ρωσική εμπειρία βλ. Daniel Rowland, «Did Muscovite Literary Ideology Place Limits on the Power of the Tsar (1540-1660s)?» *Russian Review* 49 (1990) 125-155.

17. Παρασκευάς Κονόρτας, «Ορθόδοξοι ιεράρχες στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης», *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Αθήνα 2002, σ. 103-134: 120-121.

κτόρων του τσάρου, του Λούκαρι το 1638 και του Παρθένιου Γ' το 1657, μολονότι στην πραγματικότητα ο πρώτος προσέβλεπε σε μια ρωσο-οθωμανική συμμαχία και ο δεύτερος φαίνεται ότι πλήρωσε τις δραστηριότητες άλλων ιεραρχών στη διάρκεια των προηγούμενων χρόνων.¹⁸ Η αντιμετώπιση της Εκκλησίας ως ενιαίου θεσμού, πέρα από συγκεκριμένα πρόσωπα, όσο και η μεταγενέστερη ενσωμάτωση της ιστορίας της στο εθνικό αφήγημα επικάλυψαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τη σύνθετη υφή της πολιτικής προβληματικής που αναπτύχθηκε στα λόγια εκκλησιαστικά περιβάλλοντα στην οθωμανική περίοδο.¹⁹ Ρήγματα στην παράδοση της νομιμοφροσύνης είχαν καταστήσει δυνατές ωρίτερα, στο γύρισμα του 17ου αιώνα, ανάλογες επαφές φιλενωτικών πατριαρχών με τους Ισπανούς βασιλιάδες.²⁰ Κατά αντίστοιχο τρόπο στη συγκεκριμένη συγκυρία της οξυμμένης κρίσης της οθωμανικής κεντρικής εξουσίας των μέσων του 17ου αιώνα αναδείχθηκε –και πάλι ως εξαίρεση σε σχέση με την εν γένει πολιτική συμπεριφορά της εκκλησιαστικής ηγεσίας στη διαχρονία– η προοπτική της ρωσικής προσδοκίας. Η άρθρωσή της απηχούσε τόσο την «πολιτική ορθοδοξία» και τα βιβλικά πρότυπα περί της αιχμαλωσίας του Ισραήλ όσο και τη σταυροφορική παράδοση όπως επιζούσε ή αναβίωνε στις συνθήκες του 17ου αιώνα.²¹ Φαίνεται, πάντως, ότι στα χρόνια που ακολούθησαν την ταραχμένη περίοδο του Λούκαρι, μπορούσε να υπερκαλύπτει την αντίθεση φιλενωτικής και ανθενωτικής μερίδας, στο βαθμό που αυτή ήταν ενεργή. Ο φιλενωτικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιωαννίκιος Β' σε επιστολή του τον Ιούνιο του 1648 προς τον τσάρο Αλέξιο κλείνει την αναφορά του για τις εξελίξεις του πολέμου της Κρήτης και τις ναυτικές ήττες των Οθωμανών ως εξής:

18. Για το θάνατο του Λούκαρι βλ. G. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 359-374. Για την περίπτωση του Παρθένιου βλ. Νικόλας Πίσσης, «Η Ανατολική Εκκλησία και η Ρωσία στα μέσα του 17ου αιώνα: Πολιτικές πρωτοβουλίες και τα όριά τους», *Ρωσία και Μεσόγειος. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα* (υπό έκδοση).

19. Ι. Κ. Χασιώτης, *Από την «ανάρρωση» στην «αναπτέρυγιάση» τον Γένους. Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η διαμόρφωση της νεοελληνικής πολιτικής ιδεολογίας κατά την Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1999.

20. Βλ. ενδεικτικά τη δημοσίευση επιστολής του οικουμενικού πατριάρχη Νεόφυτου Β' προς τον Φίλιππο Γ' (Απρίλιος 1609): Pedro Bádenas, «Η διστακτική πολιτική της ισπανικής μοναρχίας στην Ανατολή. Διπλωματία και κατασκοπεία στον ΙΣΤ' και ΙΖ' αι.», *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος, 12ος-17ος αιώνες. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη Δ. Α. Ζακωθνού*, Αθήνα 1998, σ. 11-23: 21.

21. Éva Bóka, «Crusader Tradition in seventeenth century European political thought», *Südost-Forschungen* 53 (1994) 39-59: Ι. Κ. Χασιώτης, «Marchar contra Constantinopla: Η Κωνσταντινούπολη στη σταυροφορική φιλολογία του 15ου, 16ου και 17ου αιώνα», Ε. Motos Guirao και Μ. Morfakidis Filactós (επιμ.), *Constantinopla. 550 anos de su caída*, τ. Β': *Constantinopla ottomana*, Γρανάδα 2006, σ. 15-34.

...έιθε να μας αξιώση [ο Κύριος] να ιδούμεν την βασιλικήν της όφιν προσκυνούσα εντός της περιφήμου Αγίας Σοφίας, εν τη Νέα Ρώμη, τη βασιλευούση των πόλεων· και καθώς λογίζεσαι πολλών πόλεων βασιλεύς, ακόμη και τούτο το μεγαλείον να απολαύσης· διά το οποίον κλίνω ως αμαρτωλός και ανάξιος του παναγάθου Θεού, και άνω υψώνω τας χείρας μου, και αν δεν με αφήση να το ιδώ, ας γενή και μετά τον θάνατόν μου...²²

Η προσδοκία του τσάρου-ελευθερωτή, σε αυτήν και στις πολυάριθμες ανάλογες αναφορές, δεν εγγράφεται στη γενεαλογία του εθνικού κινήματος, όχι μόνο γιατί αφορά τις διακριτές συλλογικές συνειδήσεις του προ-εθνικού κόσμου του 17ου αιώνα, αλλά και γιατί δεσμεύεται και κινείται ολοκληρωτικά στον χώρο της εμπειρίας χωρίς να διαρρηγγύνει το παραδεδωμένο πλαίσιο αναφοράς.²³ Προσβλέπει στην αποκατάσταση μιας ήδη γνωστής, παρελθούσας τάξης, εκείνης της ορθόδοξης αυτοκρατορίας (*restitutio imperii*), με τη βούληση του Θεού και με όργανό του τον τσάρο, χωρίς την ενεργό συμμετοχή των («ευσεβών χριστιανών»). Σε αντίθεση πάντως με τα καθιερωμένα, συμβατικά εγκώμια για την ευσέβεια και τη φιλανθρωπία του τσάρου στον όγκο των επιστολών που εκφράζουν αιτήματα για οικονομική ενίσχυση, άδεια ζητείας κ.λπ., αναφορές στον μελλοντικό του ρόλο εντοπίζονται σε συγκεκριμένες περιόδους και κατά κανόνα σε πρόσωπα που δρούσαν είτε ως πληροφοριοδότες του τσάρου είτε ως σύμβουλοι και μεσολαβητές.

Σε κάθε περίπτωση δεν ήταν η «πολιτική ορθοδοξία» ως πλαίσιο αναφοράς που μπορούσε να υπαγορεύει την ακολουθητέα πολιτική στάση, αφού στο ίδιο σύστημα παραστάσεων εγγραφόταν τόσο η επιχειρηματολογία για την ανάγκη νομιμοφροσύνης όσο και εκείνη της αναμονής της απελευθέρωσης. Ανάλογα ισχύουν και για τη χρησιμολογική παράδοση και το μύθο του «ξανθού γένους», που αποτέλεσε την πιο δραστική εκδοχή της ρωσικής προσδοκίας. Η συμπλοκή σε μια ενιαία παράδοση χριστιανικής Αποκάλυψης και μαντείας, εσαχτολογίας και πολιτικής χρησιμολογίας, φόβου και προσδοκίας, αποτέλεσε τη βάση νομιμοποίησής της. Στο προνοιακό σχήμα που νοσηματοδοτούσε την οθωμανική κατάκτηση ως ποινή και δοκιμασία για τις αμαρτίες των πιστών, η ρωσική προσδοκία παρέπεμπε στη δυνατότητα αποκατάστασης και επίγειας

22. RGADA εν. 52, κατ. 2, αρ. 310. Για τον Ιωαννίκιο βλ. Georg Hofmann, «Patriarch Ioannikios II.», *Orientalia Christiana* XXV/2, Nr. 76, σ. 277-301, Ρώμη 1932 [=Griechische Patriarchen und römische Päpste. Untersuchungen und Texte II/6]. N. B. Τωμαδάκης, «Ο οικουμενικός πατριάρχης Ιωαννίκιος Β' ο από Ηρακλείας», *Λακωνικά Σπουδαί* 2 (1975) 127-161.

23. Για τη σχέση εμπειρίας και προσδοκίας και την απόκλισή τους ως χαρακτηριστική της νεωτερικότητας βλ. Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Φραγκφούρτη 42000, σ. 359-364.

λύτρωσης μετά την εξιλέωση από τις εν λόγω αμαρτίες. Η εναλλακτική χρήση της χρησμολογίας ως συστήματος επέτρεπε την αναμονή της δικαίωσης είτε στο επέκεινα είτε στον παρόντα κόσμο, ανάλογα με την εκάστοτε συγκυρία, εφόσον τα ιστορικά γεγονότα αποτελούσαν σύμβολα για την επιβεβαίωση μιας ήδη γνωστής ιστορικής τάξης.²⁴ Στην εγκόσμια εκδοχή η ανάδειξη της Ρωσίας ήταν έτσι κατά μία έννοια προδιαγεγραμμένη και αναμενόμενη. Η πλούσια σχετική βυζαντινή παράδοση, διαμορφωμένη στα βασικά της μοτίβα από την εποχή της εμφάνισης του Ισλάμ τον 7ο αιώνα, συνέχισε να αναπαράγεται και να ερμηνεύεται και στην υστεροβυζαντινή και στην οθωμανική περίοδο.²⁵ Η ταύτιση του ξανθού γένους των χρησμών του Λέοντος του Σοφού με τους Μοσχοβίτες εμπεδώθηκε στα μέσα του 17ου αιώνα, με χαρακτηριστικές αποτυπώσεις σε έργα απευθυνόμενα ή αφιερωμένα στον τσάρο Αλέξιο, «εκκλησίες», όπως ο «Προτρεπτικός Λόγος» του πρώην οικουμενικού πατριάρχη Αθανάσιου Πατελλάρου το 1653²⁶ και ο «Θρίαμβος κατά της των Τούρκων Βασιλείας» του Γεράσιμου Βλάχου το 1656²⁷ ή το «Χρησμολόγιον» του Παΐσιου Λιγαριδῆ την ίδια χρονιά.²⁸ Οι πυκνές σχετικές αναφορές, είτε άμεσες στην επιστολογραφία

24. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικάσματα*, Αθήνα 1995, σ. 105-111· Ν. Β. Ροτζώκος, *Εθναγόηση και εθνογένεση*, ό.π., σ. 249-264· Τριαντάφυλλος Ε. Σκαλβενίτης, «Χρησμολογικό εικονογραφημένο μονόφυλλο των αρχών του 18ου αιώνα», *Μνήμων* 7 (1978-79) 46-59. Για την αποσαφήνιση της ορολογίας βλ. Bernard Mc Ginn, *Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*, Νέα Υόρκη 1998, πρόλογος και σ. 1-36· Αλέξανδρος Καριώτογλου, *Ισλάμ και χριστιανική χρησμολογία*, Αθήνα 2000, σ. 13-17.

25. P. J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες, Λονδίνο 1985· Gerhard Podskalsky, *Byzantinische Reichseschatologie*, Μόναχο 1972· Paul Magdalino, «The history of future and its uses: prophecy, policy and propaganda», Roderick Beaton και Charlotte Roueché (επιμ.), *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald M. Nicol*, Aldershot 1993, σ. 3-34.

26. Όλγα Αλεξανδροπούλου, «Το ρωσικό ταξίδι του Αθανάσιου Πατελλάρου και ο “Προτρεπτικός Λόγος” του προς τον τσάρο Αλέξιο (1653)», *Μνήμων* 21 (1999) 9-35 όπου και βιβλιογραφία για τον Πατελλάρο και το έργο του. Πβ. E. Kraft, *Moskaus griechische Jahrhundert*, ό.π., σ. 73-77.

27. D. K. Uo (=Daniel Clarke Waugh), «Odolenie na Turskoe tsartstvo - pamjatnik antituretskoj publiksistiki XVII v.», *Trudy ot dela drevnerusskoj literatury* 23 (1979) 88-107· Καισάριος Δαπόντες, «Ιστορικός κατάλογος ανδρών επισήμων», *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, επιμ. Κ. Ν. Σάθας, τ. Γ', Βενετία 1872, σ. 141-142. Για μια ελληνική απόδοση του ρωσικού κειμένου (όπως και στην περίπτωση του «Λόγου» του Πατελλάρου το ελληνικό πρωτότυπο, πλην της προσφώνησης που παραθέτει ο Δαπόντες, δεν έχει σωθεί) βλ. Χρήστος Π. Λασκαριδῆς, *Η στάση της Ρωσίας στον πόλεμο της Κρήτης (1645-1669)*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 303-324. Για τον Βλάχο βλ. Β. Ν. Τατάκης, *Γερασιμος Βλάχος ο Κοης (1605/7-1685)*. Φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος, Βενετία 1973.

28. Harry T. Hionides, *Paisius Ligarides*, Νέα Υόρκη 1972, σ. 121-140· Α. Καριώτογλου, ό.π., σ. 89-99, 327-329· για βιβλιογραφία σχετικά με τον Λιγαριδῆ βλ. Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*. Die

και αργότερα στην αποκαλυπτική γραμματεία είτε έμμεσες σε μαρτυρίες Ευρωπαϊκών περιηγητών, υποδεικνύουν τη μεγάλη διάδοση των σχετικών παραστάσεων. Δεν πρόκειται όμως για ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζει περισσότερο τον λαϊκό, αγροτικό κόσμο και λιγότερο εκείνον της λογιοσύνης. Το κατά πόσο η εσχατολογική χριστιανική αντίληψη του χρόνου ήταν συμβατή με τους χρόνους των αγροτικών κοινωνιών και με τι τρόπους πραγματοποιούνταν σε αυτές η πρόσληψη της χρησμολογίας είναι ένα ζήτημα που ξεφεύγει από τα ερωτήματα της εργασίας αυτής. Ας σημειωθεί μόνο, ότι η αναμονή της απελευθέρωσης εγγραφόταν ταυτόχρονα τόσο σε γραμμικές, τελεολογικές παραστάσεις, όσο και στις επαναληπτικές δομές της προσδοκίας της αποκατάστασης.²⁹

Η βασιλεία του γιου του Αλέξιου, του Μεγάλου Πέτρου (1689-1725) είναι συνδεδεμένη με μια πολύπλευρη μεταρρυθμιστική προσπάθεια που οδήγησε στη ριζική μεταμόρφωση του ρωσικού κράτους και των θεσμών του σύμφωνα με τα πρότυπα της σύγχρονης ευρωπαϊκής απολυταρχίας. Κάτω και από την πίεση των αναγκών του μακροχρόνιου πολέμου με τη Σουηδία, ο Πέτρος προχώρησε στην επίσπευση αλλαγών που είχαν εν μέρει ξεκινήσει επί των προκατόχων του τσάρων με στόχο την ορθολογικότερη και αποτελεσματικότερη λειτουργία του κράτους και της γραφειοκρατίας του.³⁰ Η νομιμοποίηση της βίαιης «επανάστασης»³¹ του Πέτρου στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο σε επιχειρήματα παρμένα από τις σύγχρονες μετριοπαθείς πολιτικές θεωρίες του φυσικού δικαίου, λιγότερο ή περισσότερο εκκοσμικευμένες. Στη θέση του ευσεβούς υπερασπιστή της Εκκλησίας και της ορθοδοξίας, ο Πέτρος προέβαλε την εικόνα του αναμορ-

Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens, Μόναχο 1988, σ. 251-258 (ελλ. έκδοση: *Η ελληνική θεολογία επί τουρκοκρατίας (1453-1821). Η ορθοδοξία στη σφαίρα ειρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη Μεταρρύθμιση*, μτφρ. π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, Αθήνα 2005).

29. Για την εγγραφή της αποκαλυπτικής προσδοκίας σε διαφορετικού τύπου χρονικές δομές βλ. Reinhart Koselleck, *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Φραγκφούρτη 2000, σ. 184-195. Βλ. επίσης Traian Stoianovich, «Prospective: Third and Fourth Levels of History», *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, τ. 4, Νέα Υόρκη 1995, σ. 93-113: 104-105.

30. E. V. Anisimov, «Petr I.: Rozhdenie Imperii», *Voprosy Istorii* (1989/7) 3-20.

31. James Cracraft, *The Revolution of Peter the Great*, Cambridge Mass., Λονδίνο 2003 (συνοπτική εισαγωγή). Αναλυτικότερα για τον Πέτρο και την εποχή του βλ. Lindsey Hughes, *H Ρωσία την εποχή του Μεγάλου Πέτρου*, μτφρ. Μαρία Παππά, Αθήνα 2007· τη βιογραφία του Πέτρου από την ίδια ιστορικό, *Peter the Great. A Biography*, New Haven-Λονδίνο 2002· καθώς και την παλαιότερη Reinhard Wittram, *Peter I. Czar und Kaiser. Zur Geschichte Peters des Großen in seiner Zeit*, 2 τόμοι, Γκράιτινγκεν 1964· Πβ. τις παρατηρήσεις του Daniel Clarke Waugh, «We have never been Modern: Approaches to the Study of Russia in the Age of Peter the Great», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 49 (2001) 321-345.

φωτή imperator (ο νέος τίτλος του ρώσου μονάρχη), υπεύθυνου για την «κοινή ευημερία», για την πρόοδο και την ευτυχία των υπηκόων του.³² Ως ένας από τους «χριστιανούς μονάρχες» επεδίωξε και πέτυχε να επιβάλει τη Ρωσία στο διεθνές σύστημα των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Αντλώντας με επιμονή όσο και με επιλεκτικότητα ο Πέτρος τα διοικητικά και συμβολικά πρότυπά του από τις σύγχρονές του ευρωπαϊκές μοναρχίες αποτέλεσε ο ίδιος το κατεξοχήν πρότυπο ηγεμόνα της «φωτισμένης απολυταρχίας» στην Ευρώπη του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα.³³

Το σύνολο των παραδεδομένων παραστάσεων που συνόδευαν την εικόνα της Ρωσίας στον ελληνικό κόσμο ήταν λογικό να συναντήσει σημαντικές δυσκολίες στην προσπάθεια συμβιβασμού με τα νέα πρότυπα της Ρωσίας του Πέτρου. Όσο αναχρονιστικό και αν θα ήταν να προσεγγίσει κανείς με βάση την αντίδραση του Πατριαρχείου στην πρόκληση της Γαλλικής Επανάστασης τις πολύ διαφορετικές πραγματικότητες των αρχών του 18ου αιώνα, η ίδια η έννοια της καινοτομίας και του νεωτερισμού ήταν για την Εκκλησία καταρχήν αρνητικά φορτισμένη και παρέπεμπε στην αίρεση και την παραβίαση της θεϊκής τάξης. Έτσι τα «αξιόκουστα επιτηδεύματα»³⁴ του Πέτρου μάλλον ανησυχία προκαλούσαν στην ηγεσία της Ανατολικής Εκκλησίας. Ήδη η αυξανόμενη παρουσία («ετερόδοξων»), κυρίως Γερμανών και Ολλανδών προτεσταντών, στη Ρωσία προβλημάτιζε τον πατριάρχη Καλλίνικο Β', όπως έγραφε στον ομόλογό του Αδριανό Μόσχας τον Αύγουστο του 1700:

32. Isabel de Madariaga, «Tsar into Emperor: the title of Peter the Great», Robert Oresko κ.ά. (επιμ.), *Royal and Republican Sovereignty in Early Modern Europe*, Καίμπριτζ 1996, σ. 351-381· Michael Cherniavsky, *Tsar and People. Studies in Russian Myths*, New Haven-Λονδίνο 1961, σ. 72-93· Geoffrey Hosking, *Russia. People and Empire 1552-1917*, Λονδίνο 1997, σ. 82-85.

33. Cynthia Whittaker, «The Reforming Tsar: The Redefinition of Autocratic Duty in Eighteenth-Century Russia», *Slavic Review* 51 (1992) 77-98· James Cracraft, «Empire Versus Nation: Russian Political Theory under Peter I.», *Harvard Ukrainian Studies* 10 (1986) 524-541· Sumner Benson, «The Role of Western Political Thought in Petrine Russia», *Canadian-American Slavic Studies* 8 (1974) 254-273. Για την εξέλιξη της ρωσικής απολυταρχίας βλ. Hans-Joachim Torke, «Autokratie und Absolutismus in Russland. Begriffserklärung und Periodisierung», Uwe Halbach κ.ά. (επιμ.), *Geschichte Altrusslands in der Begriffswelt ihrer Quellen*, Στουτγάρδη 1986, σ. 32-49· Robert O. Crummey, «Seventeenth-Century Russia: Theories and Models», Hans-Joachim Torke (επιμ.), *Von Moskau nach St. Petersburg. Das russische Reich im 17. Jahrhundert*, Wiesbaden 2000, σ. 113-131· Erich Donnert, «Autokratie, Absolutismus und aufgeklärter Absolutismus in Russland», Helmut Reinalter και Harm Kluefing (επιμ.), *Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich*, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 2002, σ. 181-206.

34. RGADA εν. 52, κατ. 2, αρ. 703 (από επιστολή του Καλλίνικου Β' Κωνσταντινουπόλεως προς τον Πέτρο, 1 Αυγούστου 1700).

μονάχα μέσα εις την συνείδησίν μας πίπτει μία υποψία τώρα εν υστέροις, ότι παλαιότεν οι ορθόδοξοι αυτοί χριστιανοί ήτον μαθημένοι χριστιανικά, καθώς εδιδάχθησαν με το να μην ανακατωθούν ποτέ με αιρετικούς και ετεροδόξους, και δεν άκουαν και δεν έβλεπαν και δεν εμάθαιναν ξένα και αλλότρια ήθη, αμή τώρα τα καλέσματα του καιρού έκαμαν να διατρέφουν και άλλα έθνη εις τον τόπον, και να συναναστρέφονται και οι αιρετικοί με τους ορθοδόξους, και αυτό μας δίδει δειλίαν και υποψίαν.³⁵

Από την άλλη πλευρά η οριστική καθιέρωση της Ρωσίας ως υπολογίσιμη ευρωπαϊκής δύναμης με τις νίκες επί της Σουηδίας και κυρίως η επιθετική πολιτική που ακολούθησε ο Πέτρος απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρότι εγκαταλείφθηκε μετά το φιάσκο της εκστρατείας του Προύθου το 1711, ανατροφοδότησε την ιδέα της ρωσικής προσδοκίας στον ελληνικό κόσμο.³⁶ Τη διατήρηση των παραδεδομένων παραστάσεων ενθάρρυνε η εργαλειοποίηση για πρώτη φορά του ρόλου του προστάτη της ορθοδοξίας εκ μέρους της Ρωσίας με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις γνωστές προκηρύξεις του Πέτρου προς τους χριστιανούς των Βαλκανίων το 1711, που διένειμαν πράκτορες του κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Προύθου. Εξίσου γνωστές στην παλαιότερη βιβλιογραφία είναι και οι έντυπες προσωπογραφίες του Πέτρου με την επιγραφή «*Petrus Primus Russograecorum monarcha*», που περιέφεραν και μοίραζαν στα προηγούμενα χρόνια και οι πράκτορες που είχαν επιφορτιστεί με τη στρατολόγηση ναυτών, καπετάνιων, πειρατών και ναυπηγών στο Αιγαίο και στα Επτάνησα για τον υπό δημιουργία ρωσικό στόλο.³⁷ Αν οι προσωπογραφίες του Πέτρου, τα πρώτα ουσιαστικά ρεαλιστικά πορτραίτα ενός Ρώσου μονάρχη, με

35. RGADA εν. 52, κατ. 2, αρ. 704. Βλ. και την αντίδραση του Δοσίθεου Ιεροσολύμων στην είδηση για την περιήγηση του Πέτρου σε διάφορες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες το 1698: Ν. F. Kapterev, *Snoshenija ierusalimskogo patriarkha Dosifeja s russkim pravitel'stvom (1669-1707g.)*, Μόσχα 1891, παράρτημα, σ. 9-15 (επιστολή του Δοσίθεου προς τον Πέτρο, 20 Ιουνίου 1698).

36. Β. Η. Sumner, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Οξφόρδη 1949· Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1830. An Empire besieged*, Harlow κ.α., σ. 90-98· Akdes Nimet Kurat, «Der Prutfeldzug und der Prutfrieden von 1711», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 10 (1962) 13-66· Angelo Tamborra, «Pietro il Grande e la lotta per l'eredità politica di Bisanzio 1696-1711», *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Ρώμη 1953, σ. 478-485· S. F. Oreshkova, *Russko-turetskie otnoshenija v nachale XVIII v.*, Μόσχα 1971· I. I. Leshchilovskaja, «Petr I. i Balkany», *Voprosy Istorii* (2001/2) 46-57.

37. Απόστολος Βακαλόπουλος, «Ο Μέγας Πέτρος και οι Έλληνες κατά τα τέλη του 17ου και τις αρχές του 18ου αι.», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 11 (1969) 245-259. Για τις προκηρύξεις βλ. *Pisma i Bumagi Imperatora Petra Velikogo*, τ. 11/1, Μόσχα 1962, σ. 74-83, 117-119, 151-3, 225-227· Κ. Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1869 [ανατύπωση 1995], σ. 449-451.

τις ποικίλες αντιδράσεις που προκάλεσαν στη Ρωσία έχουν τη θέση τους στα συμφραζόμενα της πολιτισμικής τομής της εποχής,³⁸ η πρόσληψή τους από τους νησιωτικούς πληθυσμούς φαίνεται ότι υπάκουε στη λογική των παραδοσιακών παραστάσεων για τον τσάρο: «ελάβαμεν και τιν ικόνα του αγίου βασιλέως ιμών και τινε προσκινίσαμεν ος βασιλέα και δεσπότι μας απελεφεροτί του γένους του χριστιανό».³⁹

Ιδιότυπη θέση έχει στην αρνητική της απόφαση η ερμηνεία της Αποκάλυψης του Αναστάσιου Γόρδιου στα 1718. Μετά την ήττα του Πέτρου από τους Οθωμανούς στον Προύθο, ο Γόρδιος αποδοκιμάζει την προσδοκία της επίγειας λύτρωσης από το κράτος του Αντίχριστου και της ανάστασης της ρωμαϊκής βασιλείας, ερμηνεύοντας με συνεπή τρόπο το βιβλικό σχήμα των τεσσάρων βασιλείων (Δανιήλ 2 και 7) και προβλέποντας την επερχόμενη συντέλεια του κόσμου σε διάστημα μερικών δεκαετιών. Για τον Γόρδιο η Μοσχοβία αποτελεί όμως την Έρημο της Αποκάλυψης (Αποκάλυψις Ιωάννου 12) στην οποία βρήκε καταφύγιο και προστασία η Ανατολική Εκκλησία.⁴⁰ Αν το παράδειγμά του τονίζει αντιστικτικά την ελαστικότητα των ερμηνειών που καταγγέλλει, υποδεικνύει όμως και την εμβέλεια των παραστάσεων για τη Ρωσία και την αποστολή της στο σχέδιο της Πρόνοιας.

Η αλληλογραφία του πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεου (1669-1707) με τον Πέτρο και με υψηλούς αξιωματούχους του ρωσικού κράτους αποτελεί προνομιακή πηγή για ποικίλα ζητήματα.⁴¹ Ο Δοσίθεος, εκκινώντας από το ζήτημα της κυριότητας των προσκυνημάτων των Αγίων Τόπων,⁴² για το οποίο επιζητήσει

38. Lindsey Hughes, «Images of Greatness: Portraits of Peter I», της ίδιας (επιμ.), *Peter the Great and the West. New Perspectives*, Basingstoke 2001, σ. 250-270· James Cracraft, *The Petrine Revolution in Russian Imagery*, Σικάγο-Λονδίνο 1997, σ. 131-140, 190-220.

39. RGADA εν. 52, κατ. 1, έτος 1706, αρ. 2, φ. 21 (Μύκονος, 8 Νοεμβρίου 1705).

40. Asterios Argyriou, «Anastasios Gordios, *Sur Mahomet et contre les Latins*», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 6 (1990) 285-404, ιδίως 333-339, 342-343, 350-352· του ίδιου, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 305-354.

41. N. F. Kapterev, *Snoshenija ierusalimskogo patriarkha Dosifeja*, ό.π.: του ίδιου, «Snoshenija ierusalimskikh patriarkhov s russkim pravitel'stvom s poloviny XVI do kontsa XVIII stoletija», *Pravoslavnij Palestinskij Sbornik* 15/1 (1895) 1-509: 271-373· Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Οι πατριάρχει Ιεροσολύμων ως πνευματικοί χειραγωγοί της Ρωσσίας κατά τον ΙΖ' αιώνα*, Ιερουσαλήμ 1907, σ. 161-212· B. H. Sumner, ό.π., σ. 59 κ.ε.: G. Podskalsky, *Griechische Theologie*, ό.π., σ. 282-294 (συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τον Δοσίθεο).

42. Chaim Wardi, «The Question of the Holy Places in Ottoman Times», Moshe Ma'oz (επιμ.), *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Ιερουσαλήμ 1975, σ. 385-393· F v. Verdy du Vernois, *Die Frage der Heiligen Stätten. Ein Beitrag zur Geschichte*

μετά το 1690 τη ρωσική συνδρομή, έπαιξε στα τελευταία χρόνια της ζωής του, δηλαδή μέχρι το 1707, τον ρόλο συμβούλου των Ρώσων πρέσβων στην Πύλη και συνδέσμου για την επικοινωνία τους με τη Μόσχα (άλλωστε από το 1685 ο πατριάρχης δεν μετέβη ξανά στην Παλαιστίνη), αλλά και πληροφοριοδότη του τσάρου και των ρωσικών αρχών για τα τεκταινόμενα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως προς την προετοιμασία του αναμενόμενου και επικείμενου πολέμου με τον σουλτάνο. Στην ογκώδη και εν μέρει, «δια τα πολλά ενδεχόμενα της στράτας», κρυπτογραφημένη του επιστολογραφία ο Δοσίθεος επιχειρεί να καθοδηγήσει λεπτομερώς τον Πέτρο όχι μόνο ως προς τα της ρωσικής εκκλησιαστικής και πνευματικής ζωής, αλλά κυρίως ως προς τη διπλωματική, αλλά ακόμα και την ακολουθητέα πολεμική τακτική,⁴³ διεκδικώντας για τον εαυτό του ρόλο χειραγωγού του ορθόδοξου μονάρχη στη διεθνή πολιτική: «...ο θειότατος εις τοιαύτα μεγάλα πράγματα αν έχη να ερωτήση τίποτες, εδώ ας ερωτά, εκείνους όπου έχουν πνευματικήν γνώσιν και πολιτικήν πράξιν, και μάλιστα εκείνους όπου γινώσκουσι την συμφωνίαν της πολιτείας και εκκλησίας».⁴⁴ Οι ριψοκίνδυνες υπηρεσίες προς το «θείον κράτος», δηλαδή τον Πέτρο και τη βασιλεία του, προβάλλονταν από τον πατριάρχη στις επιστολές του ως πράξεις ευσέβειας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν επεδίωκε και πολύ συγκεκριμένους στόχους.⁴⁵ Για τον Δοσίθεο, που διαισθανόταν την προϋούσα απόκλιση της ρωσικής μοναρχίας από τη βυζαντινή παράδοση με την οποία επιχειρούσε να νοθεύσει τον τσάρο, ο Πέτρος παρέμενε πάντως «το περιτείχισμα και η κεφαλή των πάντων

der völkerrechtlichen Beziehungen der Ottomanischen Pforte, Βερολίνο 1901· Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας Ιεροσολύμων*, Ιερουσαλήμ και Αλεξάνδρεια 1910, σ. 457 κ.ε.

43. Βλ. π.χ. την έκδοση επιστολής του Δοσίθεου προς τον Πέτρο (1 Σεπτεμβρίου 1701) με οδηγίες για τις μελλοντικές επιχειρήσεις του ρωσικού στόλου στη Μαύρη Θάλασσα: D. A. Jalamas, «Jerusalmskij Patriarkh Dosifej i Rossija 1700-1706 gg. Po materialam Rossijskovo Gosudarstvennogo Arkhiva Drevnikh Aktov. Chast 2 (1701 g.)», *Rossija i Khristianskij Vostok* 2-3 (2004) 472-492: 482.

44. RGADA εν. 52, κατ. 1, έτος 1706, αρ. 1, φ. 28ν. Ξαφνιάζουν, ίσως, οι ρητές επικρίσεις του Δοσίθεου σε περιπτώσεις που δεν εγκρίνει τις αποφάσεις του Πέτρο, π.χ. για τη σύναψη ειρήνης με τους Οθωμανούς το 1700, είτε, εν προκειμένω, για την κωλυσιεργία του, όπως θεωρεί, στον πόλεμο με τη Σουηδία: «να μη λυπάσαι να αποθνήσκουν οι στρατιώται όταν είναι συμφέρον και μάλιστα όταν ο καιρός το καλεί (...) αν είναι τινές οπού νομίζουν πως το κατόρθωμα του πολέμου να γενή χωρίς κίνδυνον, χωρίς κόπον, χωρίς θάνατον, ας φορέσουν από ένα καμηλαύκι και ας υπάγουν να καθίσουν εις μοναστήρι να γυρίζουν το κομποσχοίνι τους· συμπάθιον θεοφύλακτέ μου, ότι ημείς εξ αγάπης και με πνευματικόν θάρρος συντυχαίνομεν». RGADA εν.52, κατ.1, έτος 1704, αρ.1, φ.102ν-103ν.

45. Έτσι διαβεβαιώνει τον Πέτρο ότι θα συνεχίσει να ασκεί τις υπηρεσίες του, αφού «ημείς επροχειρίσθημεν εις διακονίαν της υμετέρας θεοουστάτου φιλανθρωπίας όχι από λόγου μας, οπού να ημπορεί να παύση τούτο το θειότατον έργον, αλλ' απ' αυτού του Θεού»: RGADA εν. 52, κατ.1, έτος 1705, αρ. 1, φ.5ν.

ορθοδόξων χριστιανών»⁴⁶ και «ο προκεχειρισμένος και προσωρισμένος υπό Θεού δια την ελευθερίαν του γένους των ορθοδόξων».⁴⁷

Τις υπηρεσίες του Δοσίθεου ανέλαβε και συνέχισε μετά το θάνατό του και μέχρι τον πόλεμο του Προύθου ο ανιψιός και διάδογός του στον πατριαρχικό θρόνο Χρύσανθος Νοταράς (1707-1731), που ως απεσταλμένος και γραμματοκομιστής του θείου του είχε βρεθεί ήδη δύο φορές στη Μόσχα, το 1692 και το 1701.⁴⁸ Αν στις δικές του επιστολές διακρίνεται σε σχέση με τον Δοσίθεο η ευρύτερη παιδεία ενός κατεξοχήν εκπροσώπου του «θηρσκευτικού ουμανισμού», στη διατύπωση της προσδοκίας συναντάμε τις από τις προηγούμενες δεκαετίες οικείες παραστάσεις:

Τούτο και μόνον σημειώ ιδίως προς το θείον αυτής κράτος, ότι άπαν το ορθόδοξον γένος το υπό την εξουσίαν του τυράννου τελούν (...) ελπίζει χωρίς αργοπορίαν να ιδή τον ελευθερωτήν αυτού, τον νέον Μωυσήν, την υμετέραν λέγω ανίκητον και κραταιάν μεγαλειότητα (την δια τούτο γεννηθείσαν και πεμφθείσαν κατά θείον προορισμόν εις τον κόσμον) από των χειρών όχι φαραώ και τυράννων, αλλά αισθητών διαβόλων και θηρίων, και άμποτε να αναδείξη ο μεγαλοδύναμος Θεός εκείνην την ώραν, διά να δεχθώσιν εις τους τόπους των οι ορθόδοξοι τον λυτρωτήν των και να ψάλλωσιν και να βούωσιν όλοι ομού το ευλογημένος ο ερχόμενος εν ονόματι Κυρίου βασιλεύς του Ισραήλ».⁴⁹

Η προσδοκία του τσάρου-ελευθερωτή δεν υπερβαίνει το παραδεδομένο πλαίσιο αναφοράς, εκείνο της εκπλήρωσης του προνοιακού σχεδίου και του αποκλειστικά παθητικού ρόλου του «ορθοδόξου γένους». Ούτε ο στιγματισμός του σουλτάνου ως «τυράννου» φαίνεται να απηχεί την διαμορφούμενη στα ίδια χρόνια ευρωπαϊκή έννοια του οθωμανικού (ανατολικού) δεσποτισμού.⁵⁰ Οι σχέσεις του Χρύσανθου με τις ρωσικές αρχές δεν είχαν συνέχεια. Εκείνες δεν τον εμπιστεύθηκαν όσο τον

46. RGADA εν. 52, κατ. 1, έτος 1701, αρ. 2, φ. 14.

47. RGADA εν. 52, κατ. 1, έτος 1703, αρ. 1, φ. 15ν.

48. Πηνελόπη Στάθη, *Χρύσανθος Νοταράς πατριάρχης Ιεροσολύμων. Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σ. 156-167· Ν. F. Kapterev, «Snoshenija ierusalimskikh patriarkhov», *ό.π.*, σ. 374-417.

49. RGADA εν. 52, κατ. 1, έτος 1707, αρ. 1, φ. 16-16ν. Και αλλού, πιο συγκεκριμένα: «Θεού συνεργούντος θέλει λάβει αύξησιν εις ολίγον καιρόν η επικράτεια υμών θαυμαστήν και περιδοξον, και να λάβη υπό την εξουσίαν της όλον το μέρος όπου εξουσιάζουσιν οι εθνικοί εις την γην της Ευρώπης»: RGADA εν. 52, κατ. 1, έτος 1707, αρ. 1, φ. 30ν (επιστολή του Χρύσανθου προς τον Θεόδωρο Γκολόβιν, τον επικεφαλής της διπλωματικής γραμματείας).

50. Για την αλλαγή, πάντως, της εικόνας του σουλτάνου στη Βενετία από τα τέλη του 16ου αιώνα και την παγίωση της έννοιας της τυραννίας βλ. Lucette Valensi, *Βενετία και Υψηλή Πύλη. Η γένεση του δεσπότη*, μτφρ. Ανθή Καρρά, Αθήνα 2000, ιδίως σ. 92 κ.ε.. Ας σημειωθεί και η χρήση του όρου στις εκκλήσεις του Πατελλάρου και του Βλάχου, που όπως και ο Χρύσανθος, σχετίζονταν άμεσα με τη Βενετία και το πνευματικό της περιβάλλον.

Δοσίθεο, ενώ και ο ίδιος στάθηκε προσεκτικότερος από τον θείο του, αποφεύγοντας να εκτεθεί απέναντι στην Πύλη, ειδικά κατά την εκστρατεία του Προύθου. Επιπλέον η καθιέρωση μόνιμης ρωσικής διπλωματικής αντιπροσώπευσης στην Πύλη και η εξοικείωση των Ρώσων διπλωματών με τα εκεί ισχύοντα, καθιστούσε περιττές τις υπηρεσίες των πατριαρχών.⁵¹ Άλλωστε και η εκκλησιαστική μεταρρύθμιση του Πέτρου το 1721 με την κατάργηση του Πατριαρχείου Μόσχας και την αντικατάστασή του από μια Σύνοδο ενσωματωμένη στην κρατική γραφειοκρατία, έκλεινε την περίοδο που άνοιξε το 1589, κατά την οποία οι πατριάρχες της Ανατολής είχαν λόγο, έστω και υπό τους όρους που υπαγόρευε κάθε φορά ο τσάρος, στα εσωτερικά της ρωσικής εκκλησίας.⁵²

Απομακρυνόμενος από τις βυζαντινής κοπής αναπαραστάσεις των προκατόχων του ο Πέτρος, που προέτρεπε τους αξιωματούχους του να μη θεολογούν στον αυτοκρατορικό του τίτλο,⁵³ είχε αναζητήσει τα συμβολικά και τελετουργικά πρότυπά του στο μπαρόκ των δυτικών απολυταρχικών αυλών, των Βουρβόνων και των Αψβούργων, ανακαλώντας τη δόξα όχι της Νέας αλλά της αρχαίας Ρώμης.⁵⁴ Ο προσανατολισμός προς τα ίδια αισθητικά πρότυπα, που χαρακτηρίζει και ελληνικά ρητορικά κείμενα της εποχής, είναι εμφανής και σε κείμενα που απευθύνονται στον Πέτρο και ανταποκρίνονται στη διαφοροποιημένη αυτή συμβολική γλώσσα. Στον πανηγυρικό ανωνύμου συντάκτη, που θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Σοφρώνιο Λειχούδη, με αφορμή την κατάκτηση του Αζόφ στα 1696—νίκη, η οποία γιορτάστηκε με πυροτεχνήματα και με τη χάραξη αναμνηστικών εικόνων που παρουσίαζαν τον Πέτρο με αρχαιοπρεπή περιβολή εν μέσω αλληγορικών μυθολογικών παραστάσεων—⁵⁵ δίπλα σε καθιερωμένα σχήματα επαίνου και προβολής της ορθόδοξης μοναρχίας, ο τσάρος εγκωμιάζεται ως προικισμένος με διάφορες ηρωικές αρετές από τη φύση, τους πλανήτες και την τύχη, με εκφράσεις και εικόνες σαφώς διακριτές από αντίστοιχα κείμενα προς τιμήν του Αλέξιου.⁵⁶

51. N. F. Kapterev, *ό.π.*, σ. 398 κ.ε.· B. H. Sumner, *ό.π.*, σ. 64-65.

52. W. v. Scheliha, *Russland*, *ό.π.*, σ. 151-183· James Cracraft, *The Church Reform of Peter the Great*, Stanford 1971. Στην πρώτη συνεδρίαση της Συνόδου καταργήθηκε και η μνημόνευση των ανατολικών πατριαρχών στις ακολουθίες της ρωσικής Εκκλησίας.

53. C. Whittaker, «The Reforming Tsar», *ό.π.*, σ. 83.

54. Richard S. Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, τ. Α', Princeton-New Jersey 1995, σ. 42-78· *Panegiricheseskaja literatura petrovskogo vremeni*, Μόσχα 1979.

55. R. S. Wortman, *ό.π.*, σ. 45-46.

56. Κ. Δαπόντες «Ιστορικός κατάλογος», *ό.π.*, σ. 137-141. Ενδεικτική η ομοιότητα ολόκληρων παραγράφων με τον παλαιότερο πανηγυρικό (1683) του Σοφρώνιου Λειχούδη «Η κοινή χαρά» προς τιμήν του ηγεμόνα της Βλαχίας Σερβάνου Καντακουζηνού: Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, τ. 13, Βουκουρέστι 1909, σ. 193-

Ανεπηρέαστη από τα «καλέσματα του καιρού» παραμένει η εικόνα του ευσεβούς ορθόδοξου μονάρχη στις τακτικές επιστολές ιερωμένων, ιεραρχών ή μοναχών προς τον Πέτρο. Η επιχειρηματολογία τους για την ανάγκη οικονομικής ενίσχυσης από τον τσάρο δεν διαφέρει, λόγω και της φύσης των σχετικών κειμένων, κατά κανόνα σε τίποτα από τα πολυάριθμα αντίστοιχα γράμματα από την εποχή των τσάρων Μιχαήλ και Αλέξιου. Ανάλογα ισχύουν για τα «εγκώμια» και τους «πολυχρονισμούς» που συνέθεσαν για τον Πέτρο οφφικιάλιοι του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁵⁷ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τους δρόμους και τους τρόπους διακίνησης πληροφοριών και διαδόσεων, παρουσιάζει, γι' αυτόν το λόγο, μία επιστολή προς τον Πέτρο των μοναχών της Μονής του Θεολόγου της Πάτμου τον Μάρτιο του 1704 με τα συνήθη αιτήματα για οικονομική ενίσχυση και άδεια ζητείας. Ενώ προηγούμενη επιστολή της ίδιας μοναστικής κοινότητας οκτώ χρόνια νωρίτερα κινείται πλήρως μέσα στα συμβατικά και αναμενόμενα πλαίσια,⁵⁸ εδώ έχουμε να κάνουμε με μια διαφοροποιημένη ρητορική: λιγότερο εξαιτίας της αναφοράς στις ελπίδες «των τυραννουμένων χριστιανών» για την «του αιχμαλωτισθέντος χριστιανισμού ανάκλησιν και ελευθέρωσιν» – ασυνήθιστης σε τέτοιου είδους πηγές – και περισσότερο επειδή η συνήθης επιχειρηματολογία περί της ευσέβειας και φιλανθρωπίας του ορθόδοξου αυτοκράτορα εμπλουτίζεται με κοσμικές αρετές, ενώ ανασύρεται και το πλατωνικό πρότυπο του φιλοσόφου-βασιλέως που ενσαρκώνει ο τσάρος.⁵⁹

Στα έντυπα έργα, τέλος, εκείνου του κύκλου των Ελλήνων λογίων που σχηματίστηκε στη ρωσική Αυλή και συμμετείχε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στο μεταρρυθμιστικό έργο του Πέτρου, σε κείμενα του Αναστάσιου Μιχαήλ, του Αθανάσιου Σκιαδά και άλλων, η εικόνα της Ρωσίας έχει προσλάβει καθαρότερα τα χαρακτηριστικά που προέβαλλε για τον εαυτό της η ρωσική μοναρχία.⁶⁰

198. Καθώς οι αδελφοί Λειχούδη την εποχή αυτή είχαν ήδη πέσει σε δυσμένεια στη Μόσχα, ο λόγος δεν φαίνεται πιθανό να εκφωνήθηκε. Για τη δράση των αδελφών στη Μόσχα βλ. W. v. Scheliha, *Russland*, ό.π., σ. 412-429· G. Podskalsky, *Griechische Theologie*, ό.π., σ. 276-281. Για την κατάκτηση του Αζόφ (1696) βλ. Graeme Herd, «Peter the Great and the Conquest of Azov: 1695-1696», *Peter the Great and the West*, ό.π., σ. 161-176.

57. E. V. Gertsman, «Enkomij Petru Velikomu v fondakh rossijskoj Natsionalnoj Biblioteki», *Rossija i Khristianskij Vostok* 1 (1997) 197-206.

58. RGADA εν. 52, κατ. 2, αρ. 695 (Απρίλιος 1696).

59. RGADA εν. 52, κατ. 2, αρ. 713 (Μάρτιος 1704). Ως φιλόσοφος-βασιλεύς ο Πέτρος δεν συγκρίνεται μόνο με βιβλικούς βασιλείς ή τον Μ. Κωνσταντίνο, αλλά και με μορφές της ρωμαϊκής αρχαιότητας: «τους καίσαρας γαρ εκείνους η υμετέρα μεγαλοπρέπεια αρρήτως τε και ασυγκρίτως υπερηκόντισε, εν όπλοις τε και πολιτεία, τηβέννω τε και χλαμύδι, γνωριζόμενη αμίμητος».

60. Athanasios E. Karathanasis, «Pierre le Grand et l'intelligentsia grecque (1685-1740)», *Les Relations Gréco-russes pendant la domination turque et la guerre d'indépendance grecque*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 43-52.

Όπως οι ίδιοι δεν έχαιραν εκτίμησης πλέον στη Ρωσία ως εκπρόσωποι της αυθεντικής ορθόδοξης παράδοσης, όπως επί Αλέξιου, αλλά ως μέτοχοι της ευρωπαϊκής πολιτείας των γραμμάτων, λόγω των σπουδών τους, αντίστοιχα έβλεπαν στη Ρωσία όχι πια μόνο τη μεγάλη ομόδοξη αυτοκρατορία-προστάτιδα της Ανατολικής Εκκλησίας, αλλά και μια ανερχόμενη ευρωπαϊκή δύναμη, το μεταρρυθμιστικό πρότυπο της οποίας θα μπορούσε να είναι χρήσιμο και για τον ελληνικό κόσμο, και φυσικά μια ευκαιρία για την προσωπική τους σταδιοδρομία. Η Ευρώπη, όμως, με την οποία συνομιλούν και μέσω της οποίας αλληλοαναγνωρίζονται από την εποχή αυτή όλο και καθαρότερα ο ρωσικός και ο ελληνικός κόσμος, δεν είναι πλέον τόσο ο «ετερόδοξος» χώρος της δυτικής χριστιανοσύνης, όσο η αναδυόμενη «σοφή Ευρώπη».⁶¹ Έτσι δεν έχουμε να κάνουμε στα κείμενα αυτά μόνο με την προσπάθεια προσαρμογής στις απαιτήσεις της («νέας Ρωσίας») του Πέτρου, αλλά και με ενδείξεις, άλλοτε ασθενέστερες άλλοτε πιο εύγλωττες, για ευρύτερες μεταβολές στον ίδιο το χώρο της ελληνικής παιδείας.

Στο «Βασιλικόν Θέατρον» του Ναουσαίου λογίου Αναστάσιου Μιχαήλ,⁶² πανηγυρικό λόγο που εκφωνήθηκε στη Μόσχα την πρωτοχρονιά του 1710, κείμενο που συνεχίζει την παράδοση των κατόπτρων, γραμμένο σε αρχαϊζουσα γλώσσα με πυκνές αναφορές στην κλασική γραμματεία και στην εκκλησιαστική υμνολογία, ο συντάκτης του λόγου απευθύνεται στον «φιλέλληνα»⁶³ βασιλέα.

61. Από τον πρόλογο του Αθανάσιου Σκιαδά στη βιογραφία του Πέτρου, βλ. παρακάτω πβ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά Φροντίσματα*, τ. Α': *Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, επιμ. Πόπη Πολέμη, Αθήνα 1992, σ. 124. Για το ιστορικό πλαίσιο της μετάβασης από την Christianitas στην Ευρώπη βλ. Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση. 17ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 2006, σ. 29-65.

62. *Βασιλικόν Θέατρον...*, Άμστερνταμ [1710]. Μετά τη σ. 56 ακολουθεί με ξεχωριστή σελιδαρίθμηση ρωσική μετάφραση του λόγου, ρωσικές σημειώσεις (σ. 79-114) και σύντομο λατινικό αυτοβιογραφικό σημείωμα του Αναστάσιου με ρωσική περίληψη (σ. 115-119). Για τον πλήρη τίτλο βλ. Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs au XVIIIe siècle*, τ. Α', Παρίσι 1918, σ. 80· *Panegiricheskaja literatura*, ό.π., σ. 69-71. Το ελληνικό κείμενο αναδημοσιεύεται στον τόμο *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας*, τ. Β', επιμ. Γεώργιος Κουρνούτος, [Βασιική Βιβλιοθήκη 5], Αθήνα 1956, σ. 174-183. Στο Άμστερνταμ λειτουργούσε από το 1700 ρωσικό τυπογραφείο, το πρώτο με απλοποιημένο κυριλικό αλφάβητο, αποκλειστικά για κοσμικού χαρακτήρα έργα. Για τον Αναστάσιο βλ. V. Benesevič, «Anastasio Nausios», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 10 (1932-34) 351-368.

63. Στις επεξηγηματικές σημειώσεις, ο χαρακτηρισμός «φιλέλληνα» ερμηνεύεται ως «εραστής, υπερασπιστής και προστάτης της Ελλάδος και των ελληνικών γραμμάτων» (Ijubitel', zashchititel' i protektor' gretsii, i grecheskikh' nauk'). Οι δύο ελληνικές μοναρχίες, για τις οποίες κάνει λόγο ο Αναστάσιος ερμηνεύονται ως «εκείνη που ξεκίνησε από τον Μέγα Αλέξανδρο και τελείωσε με την αρχή της ρωμαϊκής μοναρχίας. Και η δεύτερη μοναρχία της Ελλάδος ήταν εκείνη που ξεκίνησε από εκείνον τον άγιο, πρώτο ορθόδοξο μονάρχη, τον Μέγα Κωνσταντίνο και τελείωσε με τη βασιλεία του τελευταίου Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου». *Βασιλικόν Θέατρον*, ό.π., σ. 10 και 20 και παράρτημα σ. 83-84 και 95-96.

Ο ίδιος ο Αναστάσιος εκπροσωπεί τα ελληνικά γράμματα και την Ελλάδα, «μητέρα ηρώων» και «φιλοχρίστων βασιλέων», που βέβαια αποτελεί εδώ μια μάλλον αχρονική αφαιρεση, οικεία από την αναγεννησιακή παράδοση και τις συμβολικές παραστάσεις γυναικείων μορφών που σώζει ο ήρωας-μονάρχης, και όχι ένα συγκεκριμένο συλλογικό υποκείμενο.⁶⁴ Ο Πέτρος, συμπυκνώνει τη «βασιλικήν αρετήν», τόσο για τα «αθάνατα κατορθώματά» του όσο και για την ευσέβεια και φιλανθρωπία του, ενώ ως απηχήσεις σύγχρονων πολιτικών θεωριών μπορούν να κατανοηθούν αναφορές στα επιτεύγματα του Πέτρου που κατέστη «κοσμήτωρ» και «αίτιος ευδαιμονίας» της πατρίδας του και πρότυπο προς μίμηση για τους υπηκόους του.

Η υποδοχή των προτύπων της μεταρρυθμιστικής ή της φωτισμένης απολυταρχίας από την οικεία παράδοση της παραινετικής φιλολογίας χαρακτηρίζει και άλλα κείμενα ανάλογου χαρακτήρα. Η αφιέρωση από τον Αλέξανδρο Ελλάδα του έργου του «*Status praesens Ecclesiae Graecae*» στον Πέτρο, αποτελεί έναν τέτοιου είδους συγκερασμό. Η Θεία Πρόνοια που επέτρεψε την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, ανέδειξε ως προστάτη της Ανατολικής Εκκλησίας και των απανταχού ορθοδόξων τον Πέτρο. Ο τσάρος εγκωμιάζεται όμως και ως φιλόσοφος-βασιλεύς για τις φροντίδες του για την πρόοδο και την καλλιέργεια των τεχνών και των επιστημών στη χώρα του και ως ανώτερος των Ελλήνων και Ρωμαίων βασιλέων και αυτοκρατόρων, τις αρετές των οποίων συγκεντρώνει και ξεπερνά χάρη στην έργοια του για τη συνετή διοίκηση του κράτους προς όφελος των υπηκόων του.⁶⁵

Το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνονται τα έργα του Αλέξανδρου Ελλάδιου και του Αναστάσιου Μιχαήλ, όπως φαίνεται ήδη από τη γλωσσική τους μορφή, είναι εκείνο της ευρωπαϊκής λογισούνης. Πριν καταλήξουν στη Μόσχα ή πλέον την Πετρούπολη, όπου κάποιιοι από τους Έλληνες λογίους μετείχαν από αξιόλογες θέσεις στην ρωσική πνευματική ζωή,⁶⁶ οι διαδρομές τους

64. Για την παράδοση στην οποία εγγράφεται η χρήση των όρων «Ελλάς» και «φιλέλλη» από τον Αναστάσιο βλ. την εισαγωγή της μελέτης του Γιάννη Κόκκινα, *Ο πολίτης Πέτρος Σκνλίτζης Ομηρίδης 1784-1872. Μελέτη της συμμετοχής ενός ελάσσονος σε γεγονότα μείζονος σημασίας*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 2003, σ. 13-30.

65. *Status praesens ecclesiae graecae...*, [Altdorf] 1714. Για τον πλήρη τίτλο βλ. É. Legrand, ό.π., 119-120· Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Στοιχεία για τις σχέσεις του Αλέξανδρου Ελλάδιου με τη Ρωσία», *Μνήμων* 19 (1997) 9-39· του ίδιου (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισιαίος*, Λάρισα 2003· Αλέξης Πολίτης, «Αλέξανδρος Ελλάδιος: Η ελληνική λογισούνη στη διασπορά, λίγο μετά το 1700», στο: *Αποτυπώματα του χρόνου. Ιστορικά δοκίμια για μια μη θεωρητική θεωρία*, Αθήνα 2006, 109-131. Για την ιδέα του φιλοσόφου-βασιλέως στα συμφραζόμενα της φωτισμένης απολυταρχίας βλ. Derek Beales, «Philosophical Kingship and Enlightened Despotism», Μ. Goldie και R. Wolker (επιμ.), *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, Κάμπριτζ 2006, σ. 497-524.

66. Ως πιθανός συγγραφέας του σημαντικότερου πολιτικού κειμένου της εποχής του

περιλάμβαναν τόσο τους αναμενόμενους σταθμούς της Πατριαρχικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης και του πανεπιστημίου της Πάδοβας, όσο και των πανεπιστημίων της Οξφόρδης και ιδίως της Χάλλης του κύκλου των ευσεβιστών, που μέσω των απεσταλμένων τους στην Κωνσταντινούπολη προσέλκυσαν σπουδαστές κατάλληλους για τη μετάφραση της Αγίας Γραφής.⁶⁷ Με δεδομένο το καθοριστικό βάρος των προτεσταντικών χωρών στα πρότυπα του πρώιμου ρωσικού διαφωτισμού, τέτοιες διαδρομές φαίνονται εύλογες.⁶⁸

Οι ελληνικές βιογραφίες του Πέτρου παραπέμπουν όμως και στο περιβάλλον της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας και στους ποικίλους δεσμούς της με τη Ρωσία. Γραμμένες από δύο Επτανήσιους λογίους, που είχαν νωρίτερα προσκληθεί στη Ρωσία, τον Ζακυνθινό Αντώνιο Κατήφορο (μετάφραση από το ιταλικό πρωτότυπο από τον Αλέξανδρο Καγκελάριο) και τον Κεφαλλονίτη

Πέτρου και των μεταρρυθμίσεών του, με τίτλο «Το δίκαιο της μοναρχικής βούλησης» (1722), έχει προταθεί ο Κερκυραίος Αθανάσιος Κοντοειδής, μέλος της Συνόδου της Ρωσικής Εκκλησίας, όπως και ο Αναστάσιος Μιχαήλ. Η επιχειρηματολογία της πραγματείας για το δικαίωμα του μονάρχη να επιλέγει χωρίς δεσμεύσεις τον διάδοχό του, αποτελεί έναν συγκεκριμένο βιβλικών αναφορών, παραπομπών σε παραδείγματα βυζαντινών αυτοκρατόρων και στη βυζαντινή νομοθεσία, και στοιχείων από τις θεωρίες του φυσικού δικαίου με οφειλές σε νεότερους στοχαστές, όπως ο Grotius και ο Pufendorf. Ο Κοντοειδής, φίλος και συμφοιτητής του Χρύσανθου Νοταρά στην Πάδοβα, υπήρξε (1709) Μέγας Ρήτωρ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ταυτόχρονα γραμματέας του Ρώσου πρέσβη στην Πύλη· ακολούθησε στη Ρωσία μετά τον πόλεμο του Προύθου τον ηγεμόνα της Μολδαβίας Δημήτριο Καντεμίρ, στον κύκλο του οποίου ανήκε και ο Αναστάσιος Μιχαήλ. Βλ. Α. Ε. Karathanasis, «Contribution à la connaissance de la vie et l'œuvre de deux Grecs de la diaspora: Athanasios Kondoidis et Athanasios Skiadas (18e siècle)», *Balkan Studies* 19 (1978) 159-187· James Cracraft, «Did Feofan Prokopovich Really Write *Pravda Voli Monarshei*?», *Slavic Review* 40 (1981) 173-193· Antony Lentin, *Peter the Great: His Law on Imperial Succession in Russia, 1722. The Official Commentary*, Οξφόρδη 1996, με έκδοση του ρωσικού κειμένου, αγγλική μετάφραση και παράρτημα με τις πηγές και παραπομπές της πραγματείας.

67. Το αντίστοιχο μεταφραστικό πρόγραμμα του Πέτρου ήταν άλλωστε η αφορμή για την πρόσκληση από τη Χάλλη στη Ρωσία του Αναστάσιου Μιχαήλ που είχε επιμεληθεί έκδοση της νεοελληνικής μετάφρασης της Καινής Διαθήκης από τον Μάξιμο Καλλιουπολίτη, βλ. Β. Ν. Μακρίδης, «Στοιχεία», *ό.π.*, σ. 18-19. Για το «τρίγωνο» Κωνσταντινούπολης-Χάλλης-Πετρούπολης βλ. Ulrich Moening, «Die griechischen Studenten am Hallenser Collegium orientale theologicum», Johannes Wallmann και Udo Sträter (επιμ.), *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*, Τυβίγγη 1998, σ. 299-329· Martin Kriebel, «Das pietistische Halle und das orthodoxe Patriarchat von Konstantinopel: 1700-1730», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 3 (1955) 50-70· Günter Mühlplfordt, «Die Petersburger Aufklärung und Halle», *Canadian-American Slavic Studies* 13 (1979) 488-509.

68. Jonathan Israel, *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1650-1752*, Οξφόρδη 2006, σ. 295-325 (ολόκληρο το 12ο κεφάλαιο για τους κατά Israel δύο κλάδους του «ορθόδοξου διαφωτισμού», δηλαδή της Πετρούπολης και της ελληνικής διασποράς, αλλά και τους δεσμούς τους).

Αθανάσιο Σκιαδά (που παραφράζει μέχρι ενός σημείου τον Κατήφορο),⁶⁹ οι δύο βιογραφίες εκδόθηκαν στη Βενετία το 1736 και 1737 –στα χρόνια του επόμενου ρωσο-οθωμανικού πολέμου– και γνώρισαν σημαντική απήχηση και αρκετές επανεκδόσεις.⁷⁰ Ρητά αντλούν την ύλη τους σε μεγάλο βαθμό από έντυπες δυτικές ιστορίες, απηχώντας το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για τον Πέτρο και τα επιτεύγματά του. Η διαφοροποίηση από τις παραδοσιακές χρονογραφικές συνθέσεις από Κτίσεως Κόσμου είναι σαφής ήδη στον πρόλογο του Σκιαδά, όπου εκτίθεται η πρόθεση του συγγραφέα: «μόνον το ημέτερον γένος εστερείτο από μίαν συνεχή ιστορίαν των κατορθωμάτων τοιούτου ανδρός, τοιούτου μονάρχου, τοιούτου ήρωος, στερούμενον από τοιαύτα βιβλία εις την ιδίαν διάλεκτον, αγκυλλά και πλέον πάντων επιθυμούσε την είδησιν».⁷¹ Ο ορίζοντας της αφήγησης των επιτευγμάτων του Πέτρου είναι πλέον η Ευρώπη.⁷² Χωρίς να παραλείπεται η υπογράμμιση της ευσέβειας και ορθοδοξίας του Πέτρου, τονίζεται η πρακτική του στάση στα ζητήματα της θρησκείας.⁷³ Η γενική εικόνα που προβάλλεται,

69. Ο Κατήφορος δεν κατάφερε να φτάσει στη Ρωσία, ενώ ο Σκιαδάς, που παρέμεινε εκεί μεταξύ του 1716 και 1730, υπήρξε καθηγητής στη λεγόμενη Σλαβογραικολατινική Ακαδημία της Μόσχας. Για τον Κατήφορο βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 48-50· Margherita Losacco, *Antonio Catiforo e Giovanni Veludo interpreti di Fozio*, Μπάρι 2003, ιδίως σ. 65-69, 91-98. Για τον Σκιαδά: Α. Ε. Karathanasis, «Contribution», ό.π., σ. 172 κ.ε..

70. *Vita di Pietro il Grande...*, Βενετία 1736· *Βίος Πέτρου του Μεγάλου Αυτοκράτορος Ρουσίας...*, 2 τόμοι, Βενετία 1737 (η μετάφραση του Καγκελάριου)· *Γένος, ήθος, κίνδυνοι και κατορθώματα Πέτρου του Πρώτου...*, Βενετία 1737 (το έργο του Σκιαδά). Για τους πλήρεις τίτλους βλ. É. Legrand, ό.π., σ. 254-259, όπου αναδημοσιεύεται και ο πρόλογος του Σκιαδά. Για τη σημασία των βιογραφιών βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, ό.π., σ. 93, 114, 175-177· του ίδιου, «War and Political Consciousness: Theoretical Implications of Eighteenth-Century Greek Historiography», *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the culture and political thought of south-eastern Europe*, Variorum, Aldershot 1994, μελέτη Π· Paul Cernovodeanu, «Pierre le Grand dans l'histoire roumaine et balkanique du XVIIIe siècle», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 13 (1975) 77-95.

71. Από τον πρόλογο του Σκιαδά, βλ. É. Legrand, ό.π., σ. 258.

72. Π.χ. «η μεγάλη του όμως αγχίονια τον απέδειξε θαυμαστόν, και ενδοξώτατον βασιλέα εις όλα τα έθνη, μάλιστα της Δύσεως»: *Γένος, ήθος...*, ό.π., σ. 5· «Αι νίκαι όπου εκατόρθωσεν ο Αυτοκράτωρ Πέτρος εις το βασίλειον των Τούρκων, πολύ δε πλέον τα διορθώματα και οι μεταβολές, όπου εσταθέρωσεν εις το βασίλειόν του, τον έκαμαν τόσοσιν αξιοθαύμαστον σιμά εις πάσας τας ηγεμονίας της Ευρώπης, οπού με κοινούς κρότους και ευφημίας επωνομάσθη Μέγας»: *Βίος Πέτρου...*, ό.π., τ. Α', σ. 167· Και για την ίδρυση της Πετρούπολης: «την εκατάστησε τόσοσιν μεγάλην, εύμορφην, πολυάνθρωπον και πραγματευτάρικην, οπού έκαμε να θαυμάση η Ευρώπη»: *Γένος, ήθος...*, ό.π. σ. 142· «έλαβεν ύστερον την ευχαρίστησιν να την ειδή ηύξημένην, πεπλουτισμένην και κατοικημένην, ως και τας λοιπάς παραθαλασσίας και πρωτευούσας πόλεις της Ευρώπης»: *Βίος Πέτρου...*, ό.π., τ. Α', σ. 204.

73. *Βίος Πέτρου...*, ό.π., τ. Β', σ. 77, 287 και 294: «είχεν αποκτήσει με την συνεχή συναναστροφήν των σπουδαίων ανδρών μίαν υπέρμετρον γνώσιν των της πίστεως πραγμάτων,

είναι αυτή ενός πρωταγωνιστή της ιστορίας και φωτισμένου ηγεμόνα, που «εγεννήθη εξαιρετώως, διά να κάμη ευτυχές το υπήκοόν του, όπου είναι ο αληθής σκοπός, προς τον οποίον πρέπει να αποβλέπουν όλοι οι διαλογισμοί ενός αγαθού βασιλέως»,⁷⁴ το πρότυπο του τσάρου-αναμορφωτή, που

έβαλε εις τον νουν του να μετασχηματίση τας χώρας της βασιλείας του, να κάμη πολιτικόν τον λαόν του και να ευγενίση το γένος του (...) να διορθώση τα κομμέρκια κατά την συνθήειαν των πλέον πεπαιδευμένων Μοναρχιών της Ευρώπης, να στερεώση νόμους ακριβεστάτους δια να γίνεται δικαιοσύνη (...) να ευγάλη τον κλήρον του από την βαθείαν αγνωσίαν...⁷⁵

να υποκλέψη με μίαν αθώαν και επαινετήν κλοπήν, ό,τι καλόν ήθελεν εύρει εις το πολίτευμα των άλλων Γενών, και να το μεταφέρει εις τους τόπους της βασιλείας του.⁷⁶

Η συνολική εικόνα, όπως εμφανίζεται από τις πηγές που δειγματοληπτικά παρουσιάστηκαν εδώ, μπορεί να περιγραφεί ως συνύπαρξη διαφορετικών αποχρώσεων και αντιλήψεων για τη Ρωσία, τον τσάρο και το ρόλο του. Δεν έχουμε να κάνουμε με καθαρές ρήξεις και ασυνέχειες ούτε όμως με μία ευθύγραμμη εξελικτική διαδρομή: πρόκειται περισσότερο για μια διαδικασία εντάσεων, προσαρμογών, τροπών και συνθέσεων.⁷⁷ Η συνύπαρξη και ο συμβιβασμός των διαφορετικών παραστάσεων για τη Ρωσία και τον Πέτρο μπορεί να περιγραφεί ως ομοχρονία μη ομόχρονων φαινομένων. Οι κατηγοριοποιήσεις όμως παραδοσιακών και νεωτερικών στοιχείων έχουν κυρίως τη χρηστική αξία ενός γενικού προσανατολισμού και όχι απόλυτων τομών, εφόσον τα εμπλεκόμενα πρόσωπα και οι ιδέες τους δεν καταχωρούνται με απόλυτη συνέπεια σε διχοτομικές κατηγορίες, και δεν ανήκουν σε διαφορετικούς κόσμους, όπως φαίνεται ήδη από τις βιογραφίες τους. Η κατεύθυνση που ακολούθησε η διαδικασία των συνθέ-

και έφθανε να διακρίνη ευτυχώς εκείνα οπού αποβλέπουσιν εις την αληθινήν λατρείαν του Θεού, από τας ματαιάς δεισιδαιμονίας των χυδαίων ανθρώπων. Και επειδή είχαν αποφασίση να σταθερώση την εμπορίαν εις το βασιλείον του, δεν τον έλεγξεν η συνείδησις να δώση άδειαν εις τα αλλογενή έθνη να λατρεύουν ελευθέρως κατά την θρησκείαν τους. Εμεταχειρίσθη όμως πάσαν προσοχήν να μην ήθελε μολυνθή ο λαός του από το φαρμάκι της αιρέσεως».

74. *Βίος Πέτρου...*, ό.π., τ. Α', πρόλογος χωρίς σελιδαρίθμηση.

75. *Ο.π.*. Ο λαός που έχει γίνει «πολιτικός» («ad'incivilir i suoi popoli e di nobilitare la sua Nazione» στο ιταλικό πρωτότυπο: *Vita*, ό.π., σ. 6) είναι αυτός που έχει εξέλθει από τη βαρβαρότητα. Βλ. στην ίδια σελίδα του ελληνικού κειμένου: «να μεταβάλη με μίαν θαυμασίαν, αλλά αληθεστάτην μεταμόρφωσιν άγρια θηρία και απαίδευτα εις ανθρώπους πολιτικούς και πεπαιδευμένους».

76. *Ο.π.*, τ. Α', σ. 126.

77. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τ. Β', Αθήνα 2003, σ. 27-38: 27-28.

σεων αυτών μας είναι γνωστή από τις καθαρότερες διατυπώσεις στις οποίες αποκρυσταλλώθηκε στα χρόνια της Αικατερίνης Β', όταν με τον αναπροσανατολισμό της ρωσικής πολιτικής ανανεώθηκε μετά από ένα διάστημα ύφεσης, με διαφορετικούς όρους πλέον, η ρωσική προσδοκία. Πρόκειται για κείμενα του Μοισιόδακα, του Βούλγαρη, για την «Ικετηρία του Γένους των Γραικών»: η Ρωσία ως υπόδειγμα για την είσοδο μιας ορθόδοξης κοινωνίας στη ευρωπαϊκή χορεία των ευνομούμενων εθνών· ο εργαλειακός συνδυασμός του ιδεώδους της φωτισμένης απολυταρχίας με τη χρησμολογική δυναμική⁷⁸. Στην περίοδο που αναφέρεται η παρούσα εργασία τέτοιες αντιλήψεις εμφανίζονται με τρόπο αμφίσημο και αποσπασματικό, που επιτρέπει παρ' όλα αυτά τη διάκριση μέσα στο γενικό πλαίσιο του προσανατολισμού προς τη Ρωσία –είτε με τη διάσταση της προεθνικής απελευθερωτικής προσδοκίας είτε με εκείνη του πολιτισμικού και πολιτικού προτύπου– διαφορετικών παραδόσεων.

78. Ν. Β. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση*, ό.π., σ. 221-249· Νάσια Γιακωβάκη, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., σ. 55-74: 62-63.

SUMMARY

Nikolas Pissis, *Turns of the «Russian expectation» in the age of Peter the Great*

While earlier Greek historiography tended to interpret the political orientation of the Greek world towards Russia in the Ottoman period only in terms of a premature stage of the Greek national movement, taking the nature of expectations invested in Russia for granted, current research, placing the phenomenon in the pre-national context of its age, enables the variety of images and representations of Russia in its relations to the Greek world to become evident. The present paper deals with the challenge that the reign of Peter the Great (1689-1725) and his «Petrine Revolution» in Russia represented to the Greek world.

The mental context, in which the «Russian expectation», the notion of the Russian tsar as patron and liberator of the Eastern Church and the orthodox, was shaped in the circles of clerical scholars during the 17th century, was determined by the rich and still vivid tradition of byzantine political theology. Since the times of Peter the Great, elements echoing the secular principles of the early enlightened absolutism are gradually inscribed on the dominant traditional scheme of the pious orthodox tsar, heir to the Byzantine emperors. One is not confronted though with an unambiguous and stable picture. While Peter's innovations were causing growing concern and puzzlement to the leadership of the Eastern Church, amongst the broader orthodox communities of the Ottoman Empire the traditional representations of Russia, the tsar and his role remained intact. For the distinct group of those Greek scholars at the Russian court who were in various ways engaged in the Petrine reforms, the image of Russia was closer to the self-perception of the Russian monarchy. Russia represented thus for them not just the great orthodox empire protecting the Eastern Church, but also an upcoming European power, whose reforming model could be useful to the Greek world. The orientation towards Russia could function henceforth both as an expectation, and as a cultural and political model. This process is not characterized by manifest ruptures and discontinuities; neither does it follow a linear evolutionary path. The tension between the different traditions as well as the various compromising and synthesizing efforts, would characterize the «Russian expectation» and the Greek images of Russia during the whole 18th century.